Petr Nový

Vývoz jabloneckého zboží v první polovině 20. století a exportéři jako podnikatelská elita

KAROLINUM

Vývoz jabloneckého zboží v první polovině 20. století a exportéři jako podnikatelská elita

---

Petr Nový

Recenzenti:
PhDr. Jan Mergl, Ph.D.
doc. PhDr. Lukáš Novotný, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2024
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

© Univerzita Karlova, 2024
© Petr Nový, 2024

ISBN 978-80-246-5890-2
ISBN 978-80-246-5923-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Poděkování

Za odborné vedení disertační práce, která byla podkladem pro tuto publikaci, četné konzultace, trpělivost a cenné rady děkuji prof. PhDr. Ivanu Jakubcovi, CSc. Poděkování patří též všem pracovníkům archivů, knihoven a muzeí, v nichž jsem i díky jejich ochotě získal celou řadu zásadních informací pro svou práci.

Obsah

1. Úvod 9
1.1 Vymezení tématu a jeho potenciál, badatelské otázky 9
1.2 Analýza současného stavu poznání 13
1.3 Metodologické ukotvení 19
1.4 Struktura práce 23

2. Jablonecký export 1900–1950 25
2.1 Od počátku století do konce první světové války (1900–1918) 25
2.1.1 Prolog – Strukturální změny v jabloneckém průmyslu poslední třetiny 19. století 25
2.1.2 Situace v jabloneckém průmyslu na počátku 20. století 43
2.1.3 Jablonecký průmysl a export v letech první světové války 60
2.2 Od vzniku Československa po Mnichov (1918–1938) 63
2.2.1 Nový stát, poválečná konjunktura a krize roku 1923 63
2.2.2 Období konsolidace 71
2.2.3 Jablonecký průmysl a světová ekonomická krize 77
2.2.4 Bangle jako příklad kartelizace jablonecké výroby a exportu 88
2.2.5 Krystalerie jako specifický výrobně-exportní obor jabloneckého průmyslu 92
2.2.6 Aktivity Grémia exportérů v období první republiky 97
2.2.7 Období první republiky pohledem přímých aktérů v jabloneckém exportu 103
2.2.8 Statistické údaje o jabloneckém průmyslu první republiky a jejich relevance 115
2.3 Od Mnichova po konec druhé světové války (1938–1945) 121
2.3.1 Jablonecký průmysl v období před druhou světovou válkou 121
2.3.2 Druhá světová válka a proměny jabloneckého průmyslu 133
2.4 Od konce druhé světové války po likvidaci exportních domů (1945–1950) 141
2.4.1 Jablonecký průmysl v českých rukách 142
2.4.2 Centralizace jabloneckého průmyslu a zánik tradičních firem 151

3. Kolektivní biografie exportérů jabloneckého zboží 156
3.1 Definice pojmu exportér a jeho obsahu 156
3.2 Vymezení termínu exportér 161
3.3 Typologie exportérů – metodologický rámec 162
3.3.1 Otázka samostatnosti a závislosti exportních domů 167
3.4 Ekonomické postavení a zajištění exportérů 170
3.4.1 Dominantní exportéři 170
3.4.2 Velcí exportéři 195
3.4.3 Středně velcí exportéři 210
3.4.4 Malí exportéři 227
3.5 Původ – Vyznání – Vzdělání 230
3.5.1 Dominantní exportéři 231
3.5.2 Velcí exportéři 235
3.5.3 Středně velcí a malí exportéři 237
3.6 Společenské sítě, vliv a symbolický kapitál 239
3.6.1 Grémium exportérů a Svaz českých vývozců a výrobců jabloneckého zboží 241
3.6.2 Finanční organizace 244
3.6.3 Náboženské organizace 245
3.6.4 Kulturní a propagační aktivity 248
3.6.5 Vzdělání 252
3.6.6 Spolky 254
3.6.7 Sociální a podpůrné aktivity 258
3.6.8 Kariérní a společenské profily exportérů 258
3.7 Kontinuita a adaptabilita 266
3.8 Exportéři jabloneckého zboží – kolektivní biografie 272

4. Závěr 280

5. Prameny a literatura 286

6. Přílohy 299
Příloha 1 – Statistické přehledy k vývozu jabloneckého zboží 299
Příloha 2 – Soupis řemesel a živností v Jablonci nad Nisou mezi lety 1902–1939 312
Příloha 3 – Počty vývozců a exportérů jabloneckého zboží 1900–1945 317

Obrazová příloha 319

Summary 335

O autorovi 340

1. Úvod

1.1 Vymezení tématu a jeho potenciál, badatelské otázky

Tématem práce je postižení proměn vývozu jabloneckého zboží v první polovině 20. století nejen z komplexního historického pohledu, ale i detailně, ve vazbě na jeho dominantní aktéry, exportéry.[1]

Jizerské hory, v jejichž středu Jablonec nad Nisou leží, byly od 16. století sklářskou oblastí. Bižuterie se zde začala prosazovat o dvě století později v souvislosti s proměnami životního stylu, módních požadavků dobové společnosti a z toho vyplývající poptávky po novém typu zboží. Unikátní výrobní zázemí na severu Čech, spojující místní, regionální (Turnov) a importovanou italskou (Murano) i německou (Porýní) tradici, dokázali ve druhé polovině 19. století využít nejen jizerskohorští podnikatelé, ale především obchodníci přicházející do Jablonce nad Nisou, na městys povýšený k roku 1808 a na město teprve v roce 1866, z dalších oblastí českých zemí, Německa (Prusko, Sasko, Duryňsko, Porýní), Francie či Velké Británie.[2]

Vedle Evropanů se po roce 1905 objevili i první exotičtí nákupčí, Japonci, kteří se vzápětí díky úspěšné průmyslové špionáži v kraji stali významnými jabloneckými konkurenty na lukrativním indickém

1 Text publikace je editovanou verzí autorovy disertační práce, srov. Petr Nový: *Proměny jabloneckého exportu skla a bižuterie v první polovině 20. století*, disertační práce, Univerzita Karlova 2022.

2 Obecně k historickému vývoji jabloneckého průmyslu např. Jan Klepl: *Vznik a vývoj jabloneckého průmyslu*, Praha 1967; Stanislav Urban, Zuzana Pešatová: *Jablonecká bižutérie*, Praha 1965; Petr Nový: *Jablonecká bižuterie*, Praha 2008.

a africkém trhu. Až po první světové válce do jabloneckého obchodu přímo a razantně vstoupili Američané, kteří do něj vnesli nejen novou dynamiku, ale iniciovali i strukturální změny v celém oboru, když dříve obchodovali téměř výhradně přes prostředníky. Stejný efekt na podnikatelské niveau v jabloneckém zboží měly i snahy českých podnikatelů účastnit se aktivněji na zahraničním obchodu.

Složení aktérů v tomto oboru proto bylo specifické, a to nejen z hlediska původu. Působili zde jak podomní prodejci, dobrodruzi a spekulanti, dokonce podvodníci, tak agenti velkých zahraničních firem i podnikatelé, kteří se vypracovali ze skromných počátků v majitele exportních domů s několika stovkami zaměstnanců. Mentální nastavení v jabloneckém exportu a jabloneckém zboží obecně lze proto nejlépe přirovnat k „americkému snu", podle nějž může mezi elitu proniknout každý, kdo dokáže využít svou šanci. Ne nadarmo byly Jizerské hory již v šedesátých letech 19. století nazvány „rakouskou Kalifornií" s odkazem na zlatou horečku v USA.[3] Proměnu společenské atmosféry v českých zemích poslední čtvrtiny 19. století, tak typickou i pro českoněmecký Jablonec nad Nisou, výstižně popsal Otto Urban: *Jako by byly znovu rozdány karty a všichni se stali „kandidáty existence". Nové průmyslové a obchodní podnikání otevíralo – na rozdíl od zemědělství, kde omezený rozsah půdy mj. limitoval možnost kapitálových investic – zdánlivě zcela „neomezené možnosti".*[4]

Jablonec nad Nisou se v tomto období stal celosvětově respektovaným centrem obchodu s bižuterií a drobným skleněným zbožím (německy die Gablonzer Ware, anglicky the Gablonz Goods), které odtud mířilo doslova do všech koutů světa. Z hlediska typu zboží se jednalo v prvé řadě o tyto polotovary a hotové výrobky: skleněná bižuterie (perle, perličky, bižuterní kameny a výrobky z nich), skleněné knoflíky, náramkové kroužky – bangle, kovová bižuterie, bižuterie z plastických a dalších hmot, krystalerie (drobné skleněné stolní, kancelářské, toaletní sklo apod.), užitkové sklo, lustrové ověsky a komponenty i kompletní svítidla.

Na vrcholu pomyslné pyramidy, do níž se systém výroby a prodeje jabloneckého zboží zformoval, stáli exportéři. Vývozci získávali zakázky a zadávali je buď přímo nebo přes prostředníky, faktory, konkrétním výrobcům a také za ně platili okamžitě po odevzdání hotového zboží, tedy dříve, nežli je uhradil objednavatel. Tím v podstatě celý byznys úvěrovali. Od roku 1896 byli exportéři sdruženi v rámci vlivného profesního

3 Adolf Benda: *Geschichte der Stadt Gablonz und ihrer Umgebung*, Gablonz a. N. 1877, s. 297.

4 Otto Urban: *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2003, s. 112.

společenstva nazvaného Grémium exportérů politického okresu Jablonec n. N. (Gremium der Exporteure für den politischen Bezirk Gablonz a. N), které prosazovalo jejich stavovské zájmy.

Vývozci jabloneckého zboží se však neomezovali jen na podnikatelské aktivity. Byli často též politicky činní jak na místní, tak regionální a celostátní úrovni, velký vliv měli na hospodářské, společenské a kulturní dění v oblasti, včetně zavádění civilizačních inovací v regionu i městě samotném (např. plynárna, elektrárna) a na proměnu jeho architektury (exportní domy, soukromé vily apod.). Pozornost si zaslouží i jejich sňatkové strategie, původ, vyznání nebo vzdělání.

Export jabloneckého zboží byl pro stát v první polovině 20. století ekonomicky velmi přínosný, a to jak v období Rakouska-Uherska, tak Československa. Například v roce 1910 mu co do významu patřilo ve vývozu z monarchie (společně se sklem) šesté místo s podílem 2,6 %.[5] Zatímco jablonecké zboží mířilo z výrazné většiny za hranice, až 75 % výrobků ostatních průmyslových odvětví z českých zemí se do roku 1918 uplatňovalo zejména na domácím rakousko-uherském trhu, jenž byl rozlohou a počtem obyvatel druhým největším v Evropě.[6] Jednoznačná exportní orientace byla pro jablonecké zboží po vzniku Československa logicky výhodou. Na rozdíl od drtivé většiny ostatních vývozců v českých zemích nemuseli jablonečtí exportéři horečně hledat nové trhy. Jejich hlavním úkolem bylo udržet ty stávající a vyrovnávat se na nich s rostoucí domácí konkurencí v tradičních odbytištích (Německo, Francie, Velká Británie, USA) a s novými globálními exportéry, zejména Japonskem. Podíl jablonecké bižuterie na celkovém československém vývozu mezi lety 1920–1937 přitom tvořil v průměru 5 % (nejvíce v roce 1922 – 11,18 %, nejméně k roku 1927 – 3,22 %).[7]

Od ostatních průmyslových oborů českých zemí jablonecké zboží výrazně odlišovaly též další znaky. Vzhledem ke značné míře surovinové soběstačnosti (až na dovoz sklářského písku pro tavbu skla) – například na rozdíl od textilu, dominantního exportního odvětví v zemi, závislého na importu základní suroviny, bavlny – se jednalo o podnikání každoročně jednoznačně aktivně přispívající k obchodní bilanci státu. Význam

5 Ivan Jakubec – Zdeněk Jindra a kol.: *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha 2007, s. 305.

6 Ibid., s. 94; Eduard Kubů – Jaroslav Pátek (ed.): *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000, s. 203.

7 AMSB Jablonec nad Nisou, fond Archivní knihovna organizace JABLONEX, Jaromír Kubálek: *Ekonomické problémy sklářské a jablonecké výroby a vývozu (od vzniku do r. 1960)*, 1961, strojopis, Přehled zahraničního obchodu ČSR v letech 1920–1937, 132 s., Tab I/2, s. 65 (**Příloha 1**).

exportu jabloneckého zboží pro národní hospodářství logicky ještě vzrostl po vzniku Československa, jehož ekonomika byla *od svého počátku ekonomikou výrazně otevřenou, typicky exportní, vyžadující však i rozsáhlé vnější surovinové vstupy*.[8] Zároveň se vymykal z dvojaké československé role na mezinárodním trhu, kdy země vystupovala současně jako rozvinutá, vyvážející hodnotné zboží do méně rozvinutých států, i jako nerozvinutá ve vztahu k vyspělým trhům, kde prodávala suroviny či levné zboží a nakupovala technologie.[9] V případě jabloneckého zboží se téměř vždy jednalo o export sortimentu s relativně nebo reálně vysokou přidanou hodnotou, a to i v případě polotovarů (bižuterních kamenů, skleněných perlí apod.), který nacházel odbyt jak v nejrozvinutějších zemích světa, tak v těch nejzaostalejších.

Velký badatelský potenciál skýtá též vlastní profese exportérů jabloneckého zboží, specialistů na zahraniční obchod. Vývozce se skutečným zahraničním rozhledem, zcestovalé, znalé cizích jazyků, s přímými kontakty v zahraničí, obchodně zkušené, lze přitom vnímat v rámci meziválečného Československa po celou dobu jeho existence jako „nedostatkový" podnikatelský typ, což je vzhledem k závislosti prosperity země na exportu zajímavým paradoxem.[10]

V čem spočívala další specifika jabloneckého exportu? Co pro něj bylo běžné a naopak netypické? Jak spolu v praxi koexistují regionální ukotvení a globální dosah vývozu? Jak se v rámci tohoto byznysu projevovaly politické, společenské a hospodářské změny? Byli exportéři skutečně elitou v rámci oboru, nebo nikoliv, a jak byli současníky vnímáni? Lze vytvořit jejich kolektivní biografii? Co podnětného může zpracování tohoto tématu přinést dějinám podnikání a podnikatelů, včetně hospodářských, sociálních a kulturních dějin českých zemí obecně? To jsou hlavní badatelské otázky, na něž hledá tato práce odpověď.

V případě tématu jabloneckého exportu se samozřejmě nelze vyhnout ani národnostní otázce. Jablonec nad Nisou, a celé Jizerské hory, byly od poloviny 16. století enklávou obývanou především českými Němci, což se významněji nezměnilo ani v období mezi světovými válkami.[11] Jablonec sám však měl až do roku 1938 sice převážně německý, ale i výrazně

8 E. Kubů – J. Pátek (ed.): *Mýtus a realita*, s. 204.

9 Ibid., s. 220.

10 Blíže k problematice československého exportu: Tomáš Jiránek: *Organisační základna podpory vývozu v meziválečném Československu*, Pardubice 1999.

11 K identitě českých Němců např. Václav Houžvička: *Návraty sudetské otázky*, Praha 2005; Jan Křen: *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 2013; Jana Mezerová: *Identita českých Němců ve vlastivědách regionu horního Ponisí*, disertační práce, Univerzita Karlova v Praze 2019;

internacionální charakter, když zde podnikali – vedle českých Němců a Čechů – též Němci, Britové, Francouzi, Rakušané, Italové, Američané či Indové a Egypťané. Z náboženského hlediska se nejčastěji jednalo o katolíky, evangelíky a židy. Měla víra přímý vztah na postavení vývozce v komunitě, včetně např. výše a váhy jeho symbolického kapitálu? A národnost? Dávali exportéři své přesvědčení, národnostní nebo náboženské, veřejně na odiv, nebo byli spíše pasivní?

Důležité jsou též sociální otázky, včetně sociální stratifikace v rámci výroby a obchodu s jabloneckým zbožím, zejména obecně vztah podnikatelů k zaměstnancům a naopak, způsob překonávání častých krizí a stávek „shora" a „zdola", snaha o jejich předcházení, řešení, potlačování apod. Faktorům a výrobcům se však práce věnuje jen okrajově a vždy ve vazbě na zahraniční obchod nebo témata s ním přímo související.[12] Chovali se exportéři ke svým dodavatelům spíše jako partneři s dlouhodobou vizí spolupráce, nebo šlo o podnikatele upřednostňující jednorázové kontakty, případně maximalizaci zisku bez ohledu na cokoliv? Mění se tento přístup v čase?

Otázek, které téma proměn exportu jabloneckého zboží v první polovině 20. století přináší, je celá řada. Přestože se jedná o důležitou entitu národního hospodářství se specifickými ekonomickými, sociálními, společenskými i kulturními znaky, je v této práci většina z nich formulována a položena poprvé.

1.2 Analýza současného stavu poznání

Pomineme-li práce regionálních jabloneckých vlastivědců Adolfa Bendy a Adolfa Lilieho z poslední třetiny 19. století, kteří se samozřejmě tématu bižuterie a obchodování s ní nemohli vyhnout, lze za iniciátora systematického bádání o jabloneckém zboží považovat až regionálního historika Karla Richarda Fischera, jehož německy psané práce z první

Volker Zimmermann: *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálady obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*, Praha 2001.

12 K tématu dělníků v jabloneckém průmyslu obecně Jiří Bareš: Jablonecká industrie – sociální skladba a ekonomicko-sociální podmínky manufakturního dělnictva v 2. polovině 19. století na příkladě Jablonecka, in *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI.*, Jana Čechurová – Jiří Štaif (ed.), Praha 2004, s. 126–140; Veronika Bursová: *Hospodářské a sociální postavení dělníků na Jablonecku v období první československé republiky (1918–1938)*, Liberec 2016. V kontextu s tématem jabloneckého průmyslu též Petr Nový: *Ve službách módy a stylu. Česká bižuterie v období první republiky (1918–1938)*, Praha 2017.

třetiny 20. století si dodnes uchovaly svou informační hodnotu. Na jeho snažení navázala nejprve ve druhé polovině třicátých let německá historička Margarete Klante a po druhé světové válce – taktéž v německém jazyce – zejména Josef Meissner, Karl Zenkner a Rudolf Zitte.[13]

Z národohospodářských a situačních prací jsou pro konec 19. a počátek 20. století důležité texty Maxe von Taynethala a Karla Kostky, zaměřené především na oblast foukaných perlí, a studie Jakoba Mahly o jabloneckém průmyslu jako celku.[14] Výhradně obchodu s jabloneckým zbožím se ve své monografii z roku 1910 věnoval Richard von Urwantschky.[15] Řadu statistických dat a informací o krizovém období v jabloneckém průmyslu na počátku třicátých let přináší publikace dělnického aktivisty Wilhelma Predigera.[16] Výjimečně informačně bohatá je nejen díky textům, ale i početné inzerci exportních domů reprezentativní publikace o Jablonci nad Nisou z téhož období.[17]

V českém prostředí na jablonecké zboží upřel jako první větší pozornost národohospodář Albín Bráf v německy psané práci věnované pracovním podmínkám ve sklářském a bižuterním podnikání z roku 1881.[18] S důrazem na domáckou práci, ale i další způsoby výroby a export, k mapování situace v oboru ve dvacátých letech 20. století (a její geneze) přistoupil vrchní konzulent Obchodní, živnostenské a průmyslové ústředny Sklářského ústavu v Hradci Králové a předseda Ústřední komise domácké práce pro výrobu zboží sklářského Antonín Korál.[19] Zajímavé postřehy o jabloneckém průmyslu včetně exportu obsahují

13 Srov. A. Benda: *Geschichte der Stadt Gablonz*; Adolf Lilie: *Der Politische Bezirk Gablonz*, Gablonz a. N. 1895; Karl R. Fischer: *Beiträge zur Geschichte der Gablonzer Glas- und Schmuckindustrie*, Gablonz a. N. 1912; Karl Zenkner: *Die alten Glashütten des Isergebirges*, Schwäbisch Gmünd 1968 (zde je na s. 174–175 publikován i soupis všech prací K. R. Fischera, z nichž většina vyšla v regionálních časopisech a sbornících); Karl Zenkner: *Die Gablonzer Glas- und Schmuckwarenindustrie*, Schwäbisch Gmünd 1983; Rudolf Zitte: *Geschichte der Gablonzer Schmuckindustrie*, Schwäbisch Gmünd 1958. – Josef Meissner se věnoval zejména rodopisům podnikatelů. Jeho práce nevyšly tiskem a jsou deponovány v archivech Národního technického muzea v Praze a Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou. V knihovně Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou je pak uložena práce Margarete Klante: *Der Geschäftsgang von 1830–1870*, nedat., strojopis, 117 s.

14 Max von Toayenthal: *Die Gablonzer Industrie und die Produktivgenossenschaft der Hohlperlenerzeuger im pol. Bezirke Gablonz*, Tübingen – Leipzig 1900; Karl Kostka: *Die Produktivgenossenschaft der Hohlperlenerzeuger in Gablonz*, Wien – Leipzig 1908; Jakob Mahla: Die Gablonzer Glas-, Perlen- und Bijouteriewaaren-Industrie, in *Die Grossindustrie Oesterreichs.* Kol., Wien 1898, s. 166–167.

15 Richard von Urwantschky: *Der Gablonzer Exporthandel*, Wien 1910.

16 Wilhelm Prediger: *Entwicklungsgänge der Glasindustrie im Isergebirge vom Jahre 1380 bis in die Gegenwart*, Gablonz a. N. 1932.

17 Rudolf Lodgmann – Erwin Stein (ed.): *Die Sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper. Band 6: Gablonz a. N.*, Berlin-Friedenau 1930.

18 Albín Bráf: *Studien über nordböhmische Arbeitsverhältnisse*, Prag 1881.

19 Antonín Korál: *Domácká práce v československém sklářství*, Hradec Králové 1928.

publikované přednášky Dr. Ladislava Patočky pro Národohospodářskou společnost v Praze z let 1924 a 1933.[20]

Větší soustředěná pozornost se ale tématu začala věnovat teprve v šedesátých letech 20. století. Autorem zásadních, avšak nevydaných prací je ekonom Jaromír Kubálek.[21] Do širšího povědomí se proto dostaly až obsáhlá studie historika Jana Klepla a zejména popularizační monografie připravená ředitelem Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou Stanislavem Urbanem a kurátorkou Zuzanou Pešatovou.[22] Tato instituce se také díky své specializaci logicky stala centrem bádání o jabloneckém zboží v zemi.[23]

V průběhu šedesátých až osmdesátých let následovalo několik studií rozličných autorů, často opřených o pramenný výzkum, v muzejním sborníku muzea Ars vitraria. Období první poloviny 20. století se věnoval historik Miroslav Grisa.[24] Četnější přehledové práce však vznikly až

20 Ladislav Patočka: *Jablonecká industrie v mezinárodním obchodě*, Praha 1924; Ladislav Patočka: *Jablonecká industrie v krisi*, Praha 1933.

21 AMSB Jablonec nad Nisou, fond Archivní knihovna organizace JABLONEX. Jaromír Kubálek: *Ekonomické problémy tradiční sklářské a jablonecké výroby a vývozu I (do roku 1914)*, 1960, strojopis, 240 s.; Jaromír Kubálek: *Ekonomické problémy tradiční sklářské a jablonecké výroby a vývozu II. (1918–1945)*, 1960, strojopis, 522 s.; Jaromír Kubálek: *Ekonomické problémy sklářské a jablonecké výroby a vývozu (od vzniku do r. 1960)*. Další odkazy na nepublikované práce a vzpomínky uložené v archivech jsou v textu citovány ve zkráceně formě obsahující název archivu, název fondu (nebo jeho evidenční číslo), jméno autora a název díla, nebo jeho zkrácenou podobu (pokud je od autora v práci citováno více děl).

22 J. Klepl: *Vznik a vývoj*; S. Urban – Z. Pešatová: *Jablonecká bižutérie*.

23 Muzeum skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou, od roku 2003 zřizované Ministerstvem kultury České republiky, spravuje největší kolekci bižuterie na světě (více než 12 milionů kusů) a jednu z největších evropských veřejných sbírek skla (více než 10 tisíc evidenčních čísel a zhruba 16 tisíc kusů vánočních ozdob). Navazuje na sbírkovou instituci založenou v Jablonci nad Nisou již roku 1904. Srov. Petr Nový: 115 let Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou, *Sklář a keramik* 69, č. 3–4 (2019), s. 72–74.

24 Sborník Ars vitraria vydávalo Muzeum skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou mezi lety 1966–1989. Publikovány zde byly k tématu jabloneckého zboží studie: Jan Knob: Turnovská výroba skelné kompozice v 18. století, in *Ars vitraria 2*, Jablonec nad Nisou 1968, s. 35–44; Václav Sochor: Počátky sklářství na Železnobrodsku, in *Ars vitraria 2*, Jablonec nad Nisou 1968, s. 79–90; Miroslav Grisa: Američan v jabloneckém exportu, in *Ars vitraria 3*. Jablonec nad Nisou 1968, s. 70–87; Stanislav Urban: Prameny k historii výroby turnovské skleněné kompozice, in *Ars vitraria 4*, Jablonec nad Nisou 1973, s. 45–53; Jarmila Brožová: Skleněná bižutérie na Jablonecku ve zprávě Josefa Dresslera z roku 1809, in *Ars vitraria 4*, Jablonec nad Nisou 1973, s. 54–58; Miroslav Grisa: Návrh skláře Josefa Čepelíka z Tatobit na reformu poměrů v jabloneckém průmyslu z roku 1937, in *Ars vitraria 5*, Jablonec nad Nisou 1974, s. 98–117; Miroslav Grisa: Jablonecký průmysl v roce 1930, in *Ars vitraria 6*, Jablonec nad Nisou, nedat., s. 67–76; Walburga Wowková: Ze života Jana Františka Schwana – zakladatele vývozu jabloneckého zboží, in *Ars vitraria 7*, Jablonec nad Nisou, nedat., s. 75–82; Miroslav Grisa: Jablonecký průmysl od vzniku ČSR do začátku dvacátých let, in *Ars vitraria 8*, Jablonec nad Nisou, nedat., s. 91–105; Jitka Lněničková: Vývoz skla a skleněných výrobků z habsburské monarchie v letech 1831–1900, in *Ars vitraria 9*, Jablonec nad Nisou 1989, s. 54–62.

v devadesátých letech, i když většinou nezveřejněné. Jejich autory byli archiváři jabloneckého muzea Jiří Procházka a Ladislav Žák. Velmi užitečné jsou i materiály vzešlé z podniku zahraničního obchodu Jablonex v Jablonci nad Nisou, věnující se historii jabloneckého vývozu a sumarizaci ve firmě uložených archivních materiálů k bývalým exportním domům.[25] V devadesátých letech se též ozdobnému zboží ze severu Čech začaly věnovat historičky umění z německy hovořících zemí – Waltraud Neuwirth a Sibylle Jargstorf. Ty se však zabývaly zejména konkrétní podobou rozličných typů jabloneckého zboží v proměnách času, nikoliv zkoumáním historických souvislostí.[26]

První novodobé historické syntézy k tématu vývoje a historie jabloneckého zboží publikoval až autor této práce působící od roku 1997 v jabloneckém Muzeu skla a bižuterie, a to v letech 2002, 2008 a 2019. První věnoval drobnému skleněnému zboží (krystalerii), druhou kompletnímu historickému vývoji bižuterie, třetí jejímu vývoji v období meziválečného Československa.[27] V posledním dvacetiletí vznikla v českém prostředí též řada odborných studií a několik katalogů zkoumajících jabloneckou bižuterii a její jednotlivé aspekty z různých úhlů pohledu i od dalších autorů. Zejména proměny technologie výroby bižuterie podrobně shrnul kolektiv autorů pod vedením Ladislava Žáka.[28] Zvláštní zmínku si zaslouží publikace vydané Muzeem skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou i v anglickém jazyce.[29] Z prostředí této instituce pochází též

25 KMSB Jablonec nad Nisou, kol.: *Vývoj vzájemných vztahů výroby a zahraničního obchodu v jabloneckém zboží po 1. světové válce*, 1987, strojopis, 20 s.; KMSB Jablonec nad Nisou, Vladimír Kozák: *Vývojové schéma firmy Jablonex a jejích předchůdců v exportu na Jablonecku 1791–1990*, 1993, vázaný strojopis, 200 s.

26 Srov. např. Knihovna Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou. Jiří Procházka: *Kartely ve výrobě jabloneckého zboží ve 30. letech*, 1992, strojopis, 19 s.; Jiří Procházka: *Poznámky k postavení a vývoji výroby a exportu bangles v jabloneckém průmyslu v letech 1918–1945*, 1993, strojopis, 55 s.; Jiří Procházka: *Poznámky k problematice exportu jabloneckého zboží v letech 1918–1938 z hlediska soudobé daňové politiky*, 1992, strojopis, 20 s.; Ladislav Žák: *Situace v jabloneckém průmyslu po záboru pohraničí (v letech 1938–1943)*, 1991, strojopis, 33 s.; Ladislav Žák: *Sklářská druhovýroba na Jablonecku*, 1992, strojopis, 33 s. Zahraniční monografie: Waltraud Neuwirth: *Perlen aus Gablonz*, Wien 1994; Sibylle Jargstorf: *Baubles, Buttons and Beads: The Heritage of Bohemia*, Atglen 1993.

27 Petr Nový: *Lisované sklo a krystalerie v Jizerských horách*, Desná 2002; P. Nový: *Jablonecká bižuterie*; P. Nový: *Ve službách módy a stylu*.

28 Ladislav Žák a kol.: Bižuterie, nebižuterní ozdoby a užitkové výrobky, in Roland Kirsch (ed.): *Historie sklářské výroby v českých zemích II/2*, Praha 2003, s. 347–430.

29 Ludmila Kybalová – Petr Nový – Šárka Sirůčková: *Jablonecký knoflík – Gablonzer Knopf – The Jablonec Button*, Jablonec nad Nisou 2007; Kateřina Hrušková – Jaroslava Růžičková (ed.): *Infatuated with Beads – Okouzleni perličkami*, Jablonec nad Nisou 2015; Petr Nový – Eva Krupková – Kristýna Fendrichová: *Zásadský ráj. Příběh českých perliček – The Story of Czech Seed Beads*, Zásada 2018; Kateřina Hrušková – Kateřina Nora Nováková – Petr Nový: *Kaleidoskop vkusu. Československá bižuterie na výstavách 1948–1989 – Kaleidoscope of Taste. Czechoslovak Costume*

většina studií k tématu, publikovaných především v odborném oborovém časopisu Sklář a keramik a sborníku Studie k sociálním dějinám.[30]

Světlo světa spatřily po roce 2000 též tři vysokoškolské závěrečné práce obhájené na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Univerzity Karlovy.[31] Řadu zajímavých informací a vzpomínek přinesla bilanční publikace sestavená k půlstoletí existence Jablonexu.[32]

V zahraničí je badatelský zájem o téma jablonecké bižuterie nevelký, výjimkou potvrzující pravidlo je disertační práce německého etnografa Ulfa Vierkeho o obchodu s evropskými skleněnými perlemi ve východní Africe, obhájená na univerzitě v německém Bayreuthu.[33] České badatelské výsledky k tématu představil zahraničnímu publiku v souhrnné

Jewellery Exhibitions 1948–1989, Jablonec nad Nisou 2020; Petr Nový – Kateřina Nora Nováková – Kateřina Hrušková – Jaroslav Polanecký – Helena Braunová – Dagmar Havlíčková: *Snění o budoucnosti. Design československého skla a bižuterie 1948–1989 – Dreaming of the Future. Design of Czechoslovak Glass and Jewellery 1948–1989*, Jablonec nad Nisou 2022.

30 Petr Nový: Počátky obchodu se skleněnou bižuterií na Jablonecku v letech 1750–1850 („Protože nemohu najít Jablonec na mapě, sdělte mi, prosím, kde leží a jak je daleko od Prahy"), in *Studie k sociálním dějinám 5*, ed. Jana Machačová – Jiří Matějček, Kutná Hora – Opava – Praha 2000, s. 153–164; Petr Nový: Jablonecký export ve druhé polovině 19. století, in *Studie k sociálním dějinám 7*, ed. Jana Machačová – Jiří Matějček, Opava 2001, s. 42–56; Petr Nový: Ve službách jabloneckého exportu. Franz Paul a obchod se skleněným zbožím a bižuterií mezi světovými válkami, in *Studie k sociálním dějinám 9*, ed. Jana Machačová – Jiří Matějček, Opava 2002, s. 205–228; Petr Nový: Kapitoly z historie výroby jablonecké bižuterie (Od počátků do roku 1918) – I. Skleněné imitace drahých kamenů, *Sklář a keramik* 52, č. 3 (2002), s. 54–57, II. Perle a perličky – Foukané & Mačkané perle, *Sklář a keramik* 52, č. 6 (2002), s. 129–133, III. Perle a perličky – Sekané perle, *Sklář a keramik* 52, č. 9 (2002), s. 212–215, IV. Skleněné knoflíky, *Sklář a keramik* 52, č. 12 (2002), s. 306–311, V. Kovová bižuterie, *Sklář a keramik* 53, č. 3 (2003), s. 39–45; Petr Nový: Král jabloneckého bižuterního exportu. Podnikatel, občan a politik Josef Pfeiffer (1808–1869), *Sklář a keramik* 53, č. 6 (2003), s. 118–123; Petr Nový: Kapitoly z historie výroby jablonecké bižuterie (1918–1948) – I. Skleněné imitace drahých kamenů, *Sklář a keramik* 53, č. 9 (2003), s. 212–219, II. Skleněné perle & Knoflíky, *Sklář a keramik* 53, č. 11–12 (2003), s. 302–308, III. Kovová bižuterie. Bižuterie z umělých hmot a dalších materiálů, *Sklář a keramik* 54, č. 1–2 (2004), s. 7–12; Petr Nový: Židovští podnikatelé a exportéři v jabloneckém průmyslu, in *Židé v Čechách*, Liberec 2007, s. 149–164; Petr Nový: „Vzorky musíte odeslat okamžitě." Život obchodního cestujícího s jabloneckým zbožím po Severní Americe a jeho komunikace s mateřskou firmou v polovině dvacátých let 20. století – Henry G. Schlevogt a A. Sachse & Co., in *Zíbrtův Kostelec – Čas rychlých kol a křídel aneb Mezi Laurinem a Kašparem*, České Budějovice 2008, s. 278–283; Petr Nový: Krize a konjunktury ve sklářském a bižuterním průmyslu (1700–1945), *Sklář a keramik* 63, č. 5–6 (2013), s. 111–115.

31 Srov. Jiří Bareš: *Jablonecké sklářství druhé poloviny 19. století a počátku 20. století (s přihlédnutím k hospodářsko-sociálnímu a technologickému vývoji)*, disertační práce, Univerzita Karlova 2006; Veronika Bursová: *Sklářství na Železnobrodsku (1918–1938)*, bakalářská práce, Univerzita Karlova 2009; P. Nový: *Proměny jabloneckého exportu*.

32 Dagmar Patočková a kol.: *Jablonex. 50 let ve světě bižuterie*, Jablonec nad Nisou 2002.

33 Ulf Vierke: *Die Spur der Glasperlen – Akteure, Strukturen und Wandel im europäisch-ostafrikanischen Handel mit Glasperlen*, Bayreuth African Studies Online, June 2006.

studii publikované v prestižním severoamerickém časopisu Journal of Glass Studies až autor této knihy v roce 2022.[34]

V případě historických pramenů jsou k tématu jabloneckého zboží a exportu k dispozici jak prameny tištěné, tak archivní. Jako velmi užitečné se z tištěných pramenů ukázaly být dobové průmyslové, oborové, regionální a městské adresáře (profilová data o firmách), firemní, spolkové a výroční tisky nebo regionální tisk (zprávy o dění v oboru, nekrology významných osobností). Velmi významnou skupinu informačních zdrojů tvoří též dobové časopisy specializované na sklářský průmysl a příbuzné obory. V českých zemích k nim patří zejména Sklářské rozhledy, Sklo a bižuterie a Glas und Schmuck, ze zahraničí německá periodika Diamant a Sprechsaal.[35]

Archivní prameny k tématu jsou v České republice uloženy především ve Státním okresním archivu (SOkA) Most, pracoviště Velebudice, kde jsou deponovány fondy firem z působnosti bývalé Obchodní a živnostenské komory (OŽK) v Liberci. Důležitý doplňkový materiál spravují též Státní oblastní archiv (SOA) v Litoměřicích (fond OŽK Liberec a v jeho rámci například obchodní rejstřík firem i vládní a ministerská nařízení apod.), SOkA v Jablonci nad Nisou (osobní pozůstalosti, pozůstalostní spisy, paměti). V neposlední řadě uchovávají důležité a četné materiály Archiv Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou (AMSB; se specializovanými fondy mapujícími výrobu a export jabloneckého zboží), a Archiv Národního muzea v Praze (ANTM; vzpomínkové práce vypracované pro bývalý Archiv pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce). Ze zahraničních archivů je pro téma historie jabloneckého zboží a exportu zásadní Gablonzer Archiv und Museum e. V., Kaufbeuren-Neugablonz, v německé spolkové zemi Bavorsko (GAM; vzpomínkové práce, rukopisy, tisky). Z knihoven disponují nejbohatším fondem oborové i regionální literatury k tématu knihovna Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou (KMSB) a Krajská vědecká knihovna v Liberci.[36]

Poučným zdrojem informací jsou též fyzicky nebo na fotografiích zachované náhrobky podnikatelů v Jablonci nad Nisou a okolí či ve městě často dosud stojící, případně obrazově na dobových grafikách či fotografiích doložené bývalé exportní domy a vily vývozců demonstrující jejich elitní sociální a ekonomický status. Jako podklad k práci

34 Petr Nový: The Story of Jablonec Costume Jewellery. *Journal of Glass Studies*, 64(2022), s. 189–212.

35 Využité adresáře a texty z časopisů jsou uvedeny v soupisu pramenů a literatury.

36 Využité archivní fondy a konkrétní prameny jsou uvedeny v soupisu pramenů a literatury.

jsem sumarizací a excerpcí pramenů statistické povahy vytvořil několik původních souborů dat, připojených formou příloh.[37]

Obecně k tématu hospodářských a sociálních dějin 19. a 20. století již existuje četná srovnávací literatura, vycházející zejména z badatelské činnosti Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (zejm. Ivan Jakubec, Drahomír Jančík, Zdeněk Jindra, Eduard Kubů, Jakub Rákosník, Jiří Štaif) a Centra pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity (zejm. Milan Myška, Petr Popelka).[38]

Ze zahraničních autorů jsou v českém prostředí v terminologickém a metodologickém ohledu využívány zejména práce anglosaských historiků, například Jürgena Kocky, případně též polských dějepisců (pro okruh badatelů kolem Ostravské univerzity).[39] Důležitým komparativním materiálem umožňujícím nahlédnout na téma jabloneckého exportu v širších souvislostech z hlediska hospodářských, sociálních a kulturních dějin pro mě při koncipování práce byla ze zahraničních publikací zejména díla antropologa Sidney W. Mintze, etnografa Ulfa Vierkeho a historika Volkera Zimmermanna.[40]

1.3 Metodologické ukotvení

Export jabloneckého zboží lze zkoumat z různých historických rovin. Je to téma zároveň regionální i mezinárodní, hospodářské, sociální, kulturní i uměnovědné. V obecné rovině jsem proto z metodologického hlediska při jeho zpracovávání nejprve využil analýzu literatury a pramenů, z nichž celá řada dosud nebyla v žádné práci k tématu využita. Po kritickém hodnocení a komparaci zjištěných dat následovaly interpretace,

37 Viz přílohy práce.

38 Např. Drahomír Jančík – Eduard Kubů: *„Arizace" a arizátoři*, Praha 2005; Drahomír Jančík – Eduard Kubů (eds.): *Nacionalismus zvaný hospodářský*, Praha 2011; Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec a kol.: *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015; Jan Kuklík: *Znárodněné Československo*, Praha 2010; E. Kubů – J. Pátek (ed.): *Mýtus a realita*; Eduard Kubů – Jindřich Soukup – Jiří Šouša (eds.): *Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století*, Ostrava 2015; Jana Machačová – Jiří Matějček: *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Praha 2010; Milan Myška: *Z díla hospodářského historika*, Ostrava 2010; Jakub Rákosník: *Odvrácená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*, Praha 2008; Jakub Rákosník – Jiří Noha: *Kapitalismus na kolenou*, Praha 2012.

39 Např. Jürgen Kocka: *Geschichte des Kapitalismus*, München 2017; Jürgen Kocka: *Sozialgeschichte: Begriff – Entwicklung – Probleme*, Göttingen 1986.

40 Sidney W. Mintz: *Sweetness and Power*, New York 1986; U. Vierke: *Die Spur der Glasperlen*; V. Zimmermann: *Sudetští Němci*.

syntéza a evaluace poznatků s důrazem na interdisciplinární kulturněhistorický přístup zahrnující otázky, které si kladou hospodářské a sociální dějiny, včetně dějin podnikání a podnikatelů, a s vědomím, že *moderní teorie vědy zdůrazňuje interdisciplinaritu jako jeden ze základních principů vědecké práce.*[41]

Z metodologických možností, které současná historiografie nabízí,[42] se pro pochopení tématu jablonecké výroby a exportu a jeho včlenění do evropského kontextu ukázala být jako velmi inspirativní aplikace *teorie průmyslových distriktů* (Industrial District Theory). Termín *průmyslový distrikt* poprvé použil v některých svých pracích věnovaných textilnímu průmyslu v Lancashiru a Sheffieldu anglický ekonom Alfred Marshall (1842–1924) již roku 1867, definoval jej však až v knize Industry a Trade (1919). Průmyslový distrikt Marshall, patřící k zakladatelům neoklasické ekonomie, charakterizoval jako originální formu aglomerace vyznačující se vysokou průmyslovou specializací, kde lokální podmínky hrají klíčovou roli při vytváření prostředí příznivého pro individuální úspěch. Pokud na jednom místě působí více firem ve stejném oboru, hovoří o *průmyslové atmosféře* (Industrial Atmosphere).[43]

Konstatuje též, že důležitým určujícím činitelem konkurenčního úspěchu průmyslových distriktů byla efektivní spolupráce uvnitř firem a mezi nimi, podporovaná hustou sítí institucí a trhy regulovanými dohodnutými pravidly, normami a standardy. Předpokládal proto, že přestože průmyslové distrikty sdružují malé podniky, dokáží konkurovat vertikálně integrovaným velkofirmám. To byl též důvod, proč jeho teorie již ve dvacátých letech 20. století upadla v zapomnění, protože se zdánlivě rozcházela s realitou meziválečného období směřujícího právě k nekompromisní dominanci velkých firem.[44]

V šedesátých letech 20. století teorii průmyslových distriktů oživil a později podnětně a efektivně aplikoval na obchodní městská centra v severní Itálii politický ekonom Giacomo Becattini (1927–2017), působící na Florentské univerzitě. Ten v roce 1979 publikoval studii, v níž

41 Milan Myška: *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*, Ostrava 2010, s. 12.

42 Obecně k metodologii v současné historiografii srov. Stefan Berger – Heiko Felder – Kevin Passmore (ed.): *Jak se píšou dějiny. Teorie a praxe*, Brno 2016.

43 Daniele Schiliró: Italian Industrial Districts: Theories, Profiles and Competitiveness, *Management and Organizational Studies* 4, č. 4 (2017), s. 1–2. K tématu dále: Frank Pyke – Giacomo Becattini – Werner Sengenberger: *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, Geneva 1990.

44 D. Schiliró: Italian Industrial Districts, s. 1–2.

průmyslový distrikt definoval jako sociálně-teritoriální entitu tvořenou aktivním soužitím společenství podniků a lidí spojených územními vztahy i sociálně-ekonomickými vazbami, které takové soužití vytváří. Průmyslové oblasti se dle něj vyznačují horizontální a vertikální integrační formou a také výrobní specializací.[45]

Cílem jeho teoretického konstruktu je popsat a interpretovat rozšířené industrializované jevy v ohraničených územních oblastech, které jsou charakteristické převládající přítomností malých a středních podniků specializovaných na jediný výrobní řetězec. Becattini tak nabídl teorii průmyslového distriktu nejen ekonomům, ale i historikům jako obecný ekonomický model k pochopení alternativních podob průmyslové organizace.[46]

Z českého prostředí lze při zpracovávání tématu jabloneckého průmyslu a exportu metodologicky využít teoretické poznatky o vzájemných vazbách mezi regionem a industrializací, které publikoval Milan Myška (1933–2016), zakladatel Centra pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity.[47] Ve své stati Industrializace jako regionální fenomén? přináší přehled možných definic pojmu industrializace v moderní evropské a americké historiografii, když jej spojuje s pojmem modernizace. Konstatuje, že důraz je při pokusech o charakterizaci industrializace kladen na 1) soustavný hospodářský růst, 2) vytváření a rozvoj neagrární a neřemeslné výroby, 3) sekundarizaci ekonomiky a 4) zavádění inovací za účelem zvýšení produktivity práce nad možnosti rukodělné výroby. Poukazuje též na to, že od sedmdesátých let 20. století historici industrializaci stále častěji zkoumali ve vztahu k času, sekundární struktuře a zejména k prostoru. Od osmdesátých let pak začali považovat za primární nositele procesu industrializace regiony, jak v teorii i praxi prosazoval anglický historik Sidney Pollard.[48] Do praxe zavedli též termín průmyslový region (průmyslová oblast), definovaný Polkou Gryzeldou Missalowou jako (…) *historicky se vytvořivší průmyslový komplex s výraznou specializací výroby a směny a těmito jevy indukovanou společenskou strukturou a jí odpovídajícími formami politického a kulturního života*.[49] Průmyslový region,

45 Ibid., s. 2. (Studie nazvaná Dal settore industriale al distretto industriale. Alcune considerazioni sull'unità d'indagine dell'economia industriale vyšla v časopise *Rivista di economia e politica industriale*, 1979, č. 1, 7–21).

46 Ibid.

47 Např. Milan Myška: *Region a industrializace. Studie k dějinám industrializace Slezska (1800–1918)*, Ostrava 2014; M. Myška: *Problémy a metody*.

48 M. Myška: *Region a industrializace*, s. 11.

49 M. Myška: *Problémy a metody*, s. 166.

na rozdíl od Marshallova a Becattiniho průmyslového distriktu, ale nemá ambici řešit ekonomická specifika v něm přítomného průmyslu.

Předkládaná práce se nezabývá jen „odosobněným" hospodářsko-sociálně-kulturním fenoménem jabloneckého exportu, ale i jeho nositeli, tedy samotnými exportéry. K jejímu bazálnímu rozdělení na dva logické celky jsem se přiklonil na základě předchozí vlastní publikační činnosti a podnětné práce historika Petra Popelky z Centra pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity Zrod moderního podnikatelstva, věnované podnikatelskému rodu Kleinů, která mimo jiné přináší i podrobný komentovaný přehled dosavadního stavu bádání dějin podnikatelů.[50] Za podnikatele-exportéra přitom v souvislosti s vývozem jabloneckého zboží považuji pouze vlastníka, nikoliv najatého managera nebo jiného vedoucího zaměstnance, i když by také splňoval všechna „inovátorská" kritéria formulovaná Josephem A. Schumpeterem.[51]

K uchopení exportérů jabloneckého zboží jako podnikatelské elity a k rozklíčování specifických individuálních a kolektivních znaků pro mě byly zásadní poznatky publikované v metodologické studii Jiřího Štaifa Moderní podnikatelské elity (koncepty, procesy, interakce a reprezentace) z Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve své práci navrhuje zkoumat moderní podnikatelské elity – jako individua i profesní skupiny – podle těchto ukazatelů: 1) výkon profese v souvislosti se vzděláním a etikou, 2) ekonomické postavení a zajištění, 3) společenské sítě, 4) symbolický kapitál, 5) interakce, které dokázali vyvolat ve společnosti a 6) jejich míra kontinuity a adaptability na změny apod.[52] Tento koncept jsem v principu přejal a aplikoval na kolektivní biografii exportérů jabloneckého zboží, jež charakterizuji pomocí čtyř tematických skupin: 1) pozice vycházející z ekonomického postavení a zajištění, 2) původ, vyznání a vzdělání, 3) společenské sítě, vliv a symbolický kapitál a 4) kontinuita a adaptabilita.

---

50 Petr Popelka: *Zrod moderního podnikatelstva. Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace*, Ostrava 2011.

51 M. Myška: *Rytíři průmyslové revoluce*, Ostrava 1997, s. 22–23: *Podnikatelské funkce se podle této koncepce naplňují (a) výrobou nových, spotřebitelům dosud neznámých výrobků, resp. výrobků sice už známých, ale v nové kvalitě, (b) zaváděním nových výrobních metod, (c) získáváním nových odbytišť, (d) získáváním nových zdrojů surovin a konečně (e) zaváděním nové organizace, např. utvářením nebo rozbíjením monopolů atp. Kdo plní tyto funkce, je podle Schumpetera a jeho stoupenců podnikatelem, bez ohledu na to, zda je v rámci podniku vlastníkem nebo zaměstnancem v nesamostatném postavení.*

52 Jiří Štaif: Moderní podnikatelské elity (koncepty, procesy, interakce a reprezentace), in Jiří Štaif (ed.): *Moderní podnikatelské elity. Metody a perspektivy bádání*, Praha 2007, s. 22–36.

Nutné je v souvislosti s tímto modelem jako inspiraci zmínit též sociologa Pierra Bourdieua, který formuloval teorii symbolického kapitálu. *Symbolickým kapitálem je jakákoli vlastnost – fyzická síla, bohatství, udatnost válečnická –, která tím, že ji sociální aktéři vnímají skrze takové kategorie vnímání a hodnocení, které jim umožňují ji vidět, rozpoznat a uznávat, nabývá symbolické činnosti a stává se doslova jakousi magickou silou: protože odpovídá na sociálně ustavená „kolektivní očekávání", na sociálně ustavené víry, působí takříkajíc na dálku, bez fyzického kontaktu.*[53] Tato „magická síla" je v případě jabloneckých exportérů a jejich vlivu v rámci městské komunity Jablonce nad Nisou, regionu i oboru, velmi patrná.

Becattiniho ekonomický model a Myškovy teoretické poznatky se pro mě staly vhodným základním metodologickým východiskem pro interpretaci specifického historického, ekonomického a společenského jevu tak pevně svázaného s regionem, jakým export jabloneckého zboží bezesporu je. Štaifem vytyčené okruhy pro efektivní bádání podnikatelských elit, v tomto případě exportérů, byly důležité nejen pro vlastní evaluační tvůrčí proces, ale též z hlediska kompatibility s badatelskými výstupy k tématu podnikatelů z jiných oborů, a tedy komparativního potenciálu předkládané práce. Stejně tak pro mě byly pro téma kolektivní biografie exportérů přínosné výše zmíněná publikace Petra Popelky a práce historiků z Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze věnující se dějinám podnikání a konkrétních podnikatelů (Drahomír Jančík, Zdeněk Jindra, Barbora Štolleová).[54]

1.4 Struktura práce

Konkrétní mechanismy fungování a proměn zahraničního obchodu s jabloneckým zbožím v jednotlivých obdobích jsou popsány s využitím pramenů a literatury. Práce je koncepčně rozdělena do dvou hlavních částí, které lze charakterizovat jako *obecnou* a *konkrétní*.

První z nich, nazvaná **Jablonecký export 1900–1950**, se věnuje dějinám tohoto typu podnikání ve zvoleném časovém rámci. Zde jsou

53 Pierre Bourdieu: *Teorie jednání*, Praha 1998, s. 131.

54 M. Myška: *Rytíři průmyslové revoluce*; P. Popelka: *Zrod moderního podnikatelstva*; Zdeněk Jindra: *Když Krupp byl „dělovým králem"… Fa. Fried Krupp/Essen od založení ocelárny po rozšíření ve zbrojovku a koncern (1811 – počátek 90. let 19. století)*, Praha 2009; Drahomír Jančík – Barbora Štolleová (ed.): *Pivo, zbraně i tvarůžky. Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí*, Praha 2014.

popsány, zhodnoceny a zobecněny tendence, jevy a skutečnosti, které téma definují. Jde tedy o pohled *shora*, jehož cílem je pokusit se postihnout, co je v rámci jabloneckého exportu první poloviny 20. století *typické / běžné* a co *netypické / jedinečné*.

Text je rozčleněn do čtyř základních kapitol reflektujících vnitřní dynamiku oboru s přihlédnutím k politickým dějinám. Nabízí základní periodizaci sestávající ze čtyř fází: 1) Od počátku století do konce první světové války (1900–1918), 2) Od vzniku Československa po Mnichov (1918–1938), 3) Od Mnichova po konec druhé světové války (1938–1945), 4) Od konce druhé světové války po likvidaci exportních domů (1945–1950).

Druhá část, nazvaná **Kolektivní biografie jabloneckých exportérů**, přibližuje vývozce nejen jako elitní skupinu podnikatelů v regionu, ale věnuje se i jednotlivým typům exportérů, jejich pozicím vycházejícím z ekonomického postavení a zajištění, původu, vyznání a vzdělání, společenským sítím, vlivu a symbolickému kapitálu, kontinuitě a adaptabilitě. Text přináší modelovou kategorizaci vývozců zařazených do čtyř skupin zejména podle výše obratu jimi vlastněných (nebo spoluvlastněných) exportních firem, dále profily vybraných firem a příklady kariér exportérů. Existují i další typy dat, která přinášejí informace o významu jednotlivých vývozců, s nimiž jsem ekonomická data komparoval. Kategorie navíc nelze vnímat jako hermeticky uzavřené. Cesta nahoru byla pro exportéra vzhledem k neustále se měnící situaci na trhu s jabloneckým zbožím stejně snadná jako ta dolů. Někteří exportéři se oběma směry během své kariéry vydali dokonce opakovaně. To však nijak nekoliduje s tvrzením, že každá z těchto kategorií měla své typické charakterizační znaky, jejichž deskripce je jedním z cílů mé práce. Závěr části pak tvoří na základě výše uvedených skutečností sestavená kolektivní biografie exportérů jabloneckého zboží.

2. Jablonecký export 1900–1950

2.1 Od počátku století do konce první světové války (1900–1918)

2.1.1 Prolog – Strukturální změny v jabloneckém průmyslu poslední třetiny 19. století

První léta 20. století přinesla jizerskohorským sklářským a bižuterním podnikatelům vystřízlivění ze zdánlivě nekonečných možností výrobní i obchodní expanze a nepřetržitého růstu. Jsou zlomovým obdobím, kdy globální postavení jabloneckého zboží, pracně vydobyté v posledních dvaceti letech 19. století, paradoxně přineslo závažné odbytové problémy vedoucí až k významné redukci trhu s konkrétními typy výrobků. Nic takového se přitom prozatím v historii jabloneckého podnikání nestalo. Lze říci, že již během devadesátých let 19. století dosud trvale geograficky expandující jablonecký export poprvé narazil na své limity způsobené kombinací interních i externích aktivit, na jejichž konci byly výrazné ekonomické ztráty, stagnující mzdy, nezaměstnanost a z toho vyplývající sociální a národnostní radikalizace.

Počátek 20. století je obdobím, kdy již byly po čtyřech desetiletích překotného vývoje definovány vztahy mezi jednotlivými aktéry podnikání v oblasti jabloneckého průmyslu. Díky iniciativě podnikatelů a s přímou podporou místní správy postupně vznikl svébytný průmyslový distrikt[55] s ambicí stát se respektovaným světovým centrem výroby a obchodu

55 F. Pyke – G. Becattini – W. Sengenberger (eds.): *Industrial districts.*

s bižuterií, což se též v průběhu posledních desetiletí 19. století skutečně stalo. Tomu předcházelo pět závažných strukturálních změn v jabloneckém podnikání, které to umožnily: a) vznik nové podnikatelské elity, b) konstrukce systému řešení hospodářských a sociálních krizí (nařízení, konvence, výrobní společenstva), c) opatření proti zcizování vzorů, d) globalizace exportu, e) zavádění inovací do výrobní praxe.

Vznik nové podnikatelské elity

První strukturální změnu vyvolal příchod ambiciózních zahraničních obchodníků do Jizerských hor v průběhu šedesátých let 19. století, které později následovali další. Právě tito lidé, původem především z německých zemí, ale i z Francie a Velké Británie, stáli za přeměnou Jablonce nad Nisou na světové centrum obchodu s bižuterií, když do něj přinesli globální ambice. S nimi souvisí i jejich politická a společenská aktivita a výrazný podíl na rozvoji infrastruktury, finančnictví, vzdělání, spolkové činnosti či kultury v regionu.

Zde je nutné zmínit dva základní motivační faktory vedoucí k této migraci. Obecné hospodářsko-politicko-společenské podmínky pro ni vytvořila centrální rakouská administrativa pozvolnou liberalizací poměrů v monarchii, a to včetně náboženských. Ta též financovala nebo podporovala utváření regionálních komunikačních sítí napojených na centrální dopravní systém – roku 1849 byla dokončena stavba zemské silnice, tzv. Krkonošské (spojující Jizerské hory a Krkonoše přes Liberec a Trutnov se Saskem a Pruskem), na niž v roce 1857 navázalo zakládání prvních okresních silnic a v roce 1859 železniční trať Pardubice – Liberec, odkud již vedla spojení do Prahy, Vídně, Saska a Lužice.[56] Druhý impulz přinesla dosud největší konjunktura jabloneckého zboží po polovině šedesátých let 19. století.[57]

S jabloneckým zbožím se většina z „nových obchodníků“ seznámila díky přímým kontaktům s jizerskohorskými dodavateli. Jejich sociální status byl velmi různorodý. Budoucí elitu jabloneckého exportu vytvořili zejména nákupčí zahraničních firem nebo ti, kteří získali praxi jako obchodní zaměstnanci místních výrobních podniků. Jmenovat z nich lze Eduarda Dresslera, Emila Müllera, Richarda Haasise či bratry Jakoba

56 Kol.: *Historie a současnost podnikání na Jablonecku, Tanvaldsku a Železnobrodsku*, Žehušice 2007, s. 97–105.

57 A. Benda: *Geschichte*, s. 297.

a Heinricha Mahly. Protože se usazovali v Jablonci nad Nisou, jenž byl od roku 1850 sídlem politického okresu, tedy logickým centrem regionu, vytvořili z něj též hlavní obchodní centrum s jabloneckým zbožím. Zatímco ještě v roce 1860 v Jablonci sídlilo jen 31 vývozců z celkem 96 v kraji (32 %), v polovině devadesátých let 19. století to bylo 106 ze 150 (71 %).[58]

V Jizerských horách samozřejmě četní vývozci působili již před příchodem „nové vlny", jen nemnozí však měli přímé kontakty do koncových odběratelských zemí, když i ti větší jen dodávali zboží převážně velkoobchodníkům z Hamburku, Paříže či Londýna. Status skutečného exportního domu v Jablonci nad Nisou v této době náležel bez výhrad snad jen firmě Jos. Pfeiffer & Co., podnikající též v textilnictví. Největší hráč na trhu v obchodu s jabloneckým zbožím navíc sídlil mimo Jizerské hory, a to v Hodkovicích nad Mohelkou, ležících na zemské silnici spojující Liberec s Turnovem. Zde usazená firma Ferdinand Unger & Co. na konci padesátých let 19. století ročně vyvážela 840 tun skla a skleněného zboží. Přes vlastní afilace ve Vídni a Berlíně přímo dodávala do Velké Británie, Španělska, Francie, Itálie, Švédska, Norska, Ruska a Turecka, přičemž v zámořském obchodě využívala služeb prostředníků (Severní Amerika, Asie, Austrálie). Vedle obchodu se firma věnovala též vlastní výrobě bižuterních polotovarů, hotové bižuterie, skleněného zboží, užitkového a obalového skla. Provozovala exportní dům v Hodkovicích nad Mohelkou, sklárny v Temném Dole u Maršova, velké rafinerie v Potočné a Novém Boru. Zaměstnávala na 2000 lidí a patřila mezi vůbec největší sklářské podniky v monarchii.[59] Se sílícím postavením Jablonce nad Nisou jako centra exportu a drtivou konkurencí jizerskohorských skláren rodiny Riedelů však firma Unger své výsostné postavení v průběhu šedesátých let nenávratně ztratila.[60]

„Noví obchodníci" se dokázali v dynamicky se měnícím světě poslední třetiny 19. století lépe zorientovat nežli jejich místní konkurence. Dosavadní jizerskohorští vývozci skleněného zboží se s „novými obchodníky" buď snažili držet krok, jako v případě firmy Josef Pfeiffer & Co., nebo přijali pozici faktorů (der Lieferant – dodavatel).[61]

---

58 AMSB Jablonec nad Nisou, fond Archivní knihovna organizace JABLONEX, J. Kubálek: *Ekonomické problémy I (do roku 1914)*, s. 191–192.

59 Anton Anschiringer: *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirkes I.*, Reichenberg 1858, s. 91–95; Anton Anschiringer: *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirkes II.*, Reichenberg 1858, s. 98–100.

60 P. Nový: *Jablonecká bižuterie*, s. 137–139.

61 P. Nový: Jablonecký export ve druhé polovině 19. století, s. 45–49.

Konstrukce systému řešení hospodářských a sociálních krizí
(nařízení, konvence, výrobní společenstva)

Druhou strukturální změnu jabloneckého podnikání způsobily snahy místních elit o překonání ekonomické krize sedmdesátých let 19. století. Zatímco v podnikatelském sektoru obecně již deprese v polovině tohoto desetiletí končila, v jabloneckém zboží nikoliv. Sami exportéři proto roku 1876 iniciovali nový způsob financování dodavatelsko-odběratelských vztahů v jabloneckém průmyslu, který měl zabránit druhotné platební neschopnosti a sociálním nepokojům. Do obecné známosti toto nařízení, připravené doyenem jabloneckých exportérů Adolfem Pfeifferem a vydané okresním hejtmanem Johannem Wraždou von Kunwald, vešlo jako Pátek – Den splátek (Freitag – Zahltag). Vývozci se totiž rozhodli úvěrovat celý výrobní řetězec, když zboží dodané výrobcem do středy uhradili v pátek stejného týdne. Platit se přitom muselo vždy penězi, nikoliv zbožím nebo nějakou formou protislužby, jak bylo dosud běžné.[62] Jablonecký průmysl tak definitivně získal symbolickou podobu pyramidy, kde se všechny nitky sbíhaly v rukou exportéra. Toto opatření se ukázalo jako velmi účinné, a proto se s drobou modifikací ve třicátých letech 20. století udrželo v praxi až do prvních let po druhé světové válce.

Neméně významné bylo rozhodnutí exportérů řešit konjunkturální krize a s nimi spojené dělnické nepokoje v jednotlivých oborech tzv. konvencemi stanovujícími nejnižší akceptovatelné výkupní ceny pro konkrétní sortiment. První z nich, uzavřená 64 exportéry na jaře roku 1876, se týkala skleněných knoflíků a platila šest měsíců. Tuto aktivitu ve své práci z roku 1881, věnované pracovním podmínkám ve sklářství na severu Čech, vysoce ocenil český národohospodář Albín Bráf. Podle něj se jednalo o jev nemající v českém průmyslu obdoby, protože podnikatelé se nespojili jen proto, aby dokázali požadavky dělníků eliminovat, ale také ve snaze zlepšit jejich existenční podmínky.[63]

Později se konvence rozšířily i na další obory, zapojili se též výrobci a společně s vývozci řešili jak otázku minimálních cen, tak mzdových tarifů. Zatímco v dobách sezonních výkyvů, měsíčních až jednoročních, tento způsob řešení tíživé hospodářsko-sociální situace dostačoval, k překonání těch dlouhodobých nikoliv. Vycházel totiž z nutnosti dostatku volných finančních prostředků v rukách exportérů, aby mohli výrobu

62 R. Lodgmann – E. Stein (ed.): *Die Sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 138.
63 A. Bráf: *Studien*, s. 107–108.

udržet v chodu i za cenu dočasných ztrát. Ale jejich kapsy samozřejmě nebyly bezedné a stejně tak měla své meze i ochota a trpělivost.

Zatímco exportéři stáli jak za nařízením o pátečním proplácení, tak iniciovali uzavírání konvencí, sami výrobci se snažili krizím a tlakům vývozců na neustálé snižování cen čelit zakládáním výrobních společenstev. Když ani jedna ze stran žádné řešení nehledala, nebo toho nebyla schopna, přestože sociální nepokoje eskalovaly, vložily se do poměrů v jabloneckém průmyslu Obchodní a živnostenská komora v Liberci, regionální politické autority a výjimečně i centrální orgány.[64]

Módní změny a politicky neklidná situace ve světě vedly v letech 1897–1898 k propadu mezd v krystalerii, banglích, foukaných perlích a černé jetové bižuterii. Do stávky proto v Jizerských horách vstoupilo na 7000 dělníků, z nichž někteří žádali též zkrácení pracovní doby. Situace byla velmi vážná a vyžadovala rychlé a účinné řešení. V případě krystalerie proto na podzim roku 1898 pod dohledem liberecké Obchodní a živnostenské komory po řadě složitých jednání vznikla cenová a mzdová konvence. Trvala sice jen dva roky, ale aktuální problém vyřešila.[65]

Událostí dlouhodobého dosahu se naopak stalo ustavení Výrobního společenstva zhotovitelů dutých perlí v politickém okrese Jablonec nad Nisou (Produktivgenossenschaft der Hohlperlenerzeuger im politischen Bezirke Gablonz a. N.) v létě roku 1898. Inicioval ho smržovský továrník MUDr. Iwan Weiskopf, největší výrobce v oboru, finančně zaštítila sklářská velkofirma Jos. Riedel z Polubného vedená Wilhelmem Riedelem, hlavní dodavatel polotovarů v podobě skleněných perlových trubic. Z 900 sezonně zaměstnaných dělníků se do konce století stalo na 1400 celoročně pracujících výrobců. Již na konci roku 1899 společenstvo sdružovalo 1237 členů (1182 dělníků, 55 faktorů). Během prvních osmi let existence prodalo zákazníkům zboží za 9,032 mil. K při hrubém zisku 606 000 K. Týdenní mzdy dělníků stouply u hlavního sortimentu o 300 %. Hlavním trhem pro foukané perle zůstala Britská Indie, kam v tomto období ročně mířilo zboží v hodnotě 1 mil. K.[66]

Společenstvo fungovalo na principu, kdy nikdo z členů nesměl pod tvrdými sankcemi prodávat své výrobky napřímo, jen výhradně přes společenstvo. To vyřizovalo objednávky jednotlivých exportérů a zisk

64 P. Nový: *Jablonecká bižuterie*, s. 33–40.
65 Max von Tayenthal: *Die Gablonzer Industrie*, s. 60n.
66 Karl Kostka: *Die Produktivgenossenschaft*, s. 26–27, 34.

dodavatelům rozdělovalo podle družstevních podílů. Mohlo tak udržovat ve vztahu k zákazníkům jednotnou cenovou strategii.[67]

Opatření proti zcizování vzorů

Jednou z podmínek úspěšného podnikání v jakémkoliv oboru je účelná ochrana exkluzivity vlastního zboží. Objeví-li se na trhu komerčně úspěšná novinka, je jen otázkou času, kdy se ji bude snažit konkurence zkopírovat a prodávat levněji. Umění rychlého zcizování vzorů i komplexního výrobního know-how přitom stálo na samém počátku vzniku jabloneckého podnikání, bylo nepominutelnou součástí jeho identity i zárukou úspěšného rozvoje. Hlavní roli v tomto procesu logicky hráli jablonečtí exportéři s kontakty po celém světě. Stejně tak usilovně, jako si sami přivlastňovali cizí vzory, snažili se chránit své vlastní.

Středem dění při vzorování novinek v jablonecké bižuterii, přicházející na trh dvakrát ročně, na jaře a na podzim, byl exportní dům. V případě těch velkých firem se jednalo až o tisíc vzorků na sezonu. Navrhování novinek se věnovali jak profesionální zaměstnanci, vzorkaři, běžně specializovaní na konkrétní trhy, tak i faktoři a jednotliví výrobci. Pokud se jejich nápady exportérovi zamlouvaly, zařadil je do své kolekce a vyhradil si právo výhradního prodeje. Oplátkou garantoval, že realizaci v případě došlé zakázky nezadá jinému výrobci nežli autorovi návrhu. Hotové vzorky byly opatřeny číselnými kódy, případně našity na papírové vzorkové karty, vystaveny v exportním domě, předány obchodním zástupcům, zaslány prodejním partnerům a po skončení sezony uloženy ve vzorkovně pro případné další použití. Vzorky exportní domy běžně skladovaly až desítky let.[68]

Tímto postupem se vývozce zejména snažil zamezit kopírování svého zboží místní konkurencí. Ke stejnému účelu sloužila registrace vzorků na Obchodní a živnostenské komoře v Liberci, běžná již v sedmdesátých letech 19. století, případně jejich patentová ochrana na domácím či zahraničním trhu. To se však vzhledem k nákladnosti a malé účinnosti dělo jen výjimečně. Patentový způsob ochrany se volil především v případě zásadních inovativních technicko-technologických postupů či typologicky zcela nových produktů.[69]

67 P. Nový: *Jablonecká bižuterie*, s. 68.
68 R. von Urwantschky: *Der Gablonzer Exporthandel*, s. 19–25.
69 P. Nový: Jablonecký export ve druhé polovině 19. století, s. 48–49.

Z výrobců se o ochranu vzorků ve vlastní režii začali jako první v květnu roku 1876 starat jablonečtí producenti kovové bižuterie, kteří díky iniciativě exportéra Adolfa Pfeiffera založili Společenstvo na ochranu vzorů pasířů a pracovníků nad lampou z Jablonce nad Nisou a okolí (Musterschutz-Vereinigung der Gürtler und Lampenarbeiter von Gablonz a. N. und Umgebung). Jeho členy se stalo 160 výrobců, k nimž se brzy přidali faktoři skleněných knoflíků z Albrechtic. Za uložení prvního vzorku do vzorkovny se platil 1 zlatý, za každý další 20 krejcarů. Přístup k nim měl pouze dozorce jmenovaný spolkem, žádný výrobce ani vývozce. V roce 1884 z této organizace vzniklo Společenstvo pasířů politického okresu Jablonec nad Nisou (Genossenschaft der Gürtler für den Bezirk Gablonz a. N.) poskytující 256 členům s 561 zaměstnanci vedle ochrany vzorků též nemocenskou pokladnu. S rychle rostoucím významem kovové bižuterie v rámci jabloneckého zboží stoupal i počet členů, a to až na 531 s 1532 zaměstnanci v roce 1899.[70] Žádné jiné společenstvo chránící vzorky svých členů již v Jizerských horách do konce 19. století nevzniklo. Velký význam pro dodržování pravidel v krystalerii však mělo Společenstvo rafinérů a dodavatelů křišťálového skla (Genossenschaft der Kristallglasraffineure und Lieferanten), založené roku 1890 v Potočné (později s centrálou v Desné).[71]

Globalizace exportu

Čtvrtá strukturální změna je spojena s osmdesátými lety 19. století, kdy jablonečtí exportéři pronikli na lukrativní exotické trhy britských, francouzských a německých kolonií v Africe a zejména Britské Indie, kde žilo téměř čtvrt miliardy lidí. V Jizerských horách díky tomu dokonce vznikl nový obor, a to výroba skleněných náramkových kroužků, tzv. banglí, nezbytných párových ozdob hinduistických žen. Velká poptávka zde byla též po vnitřně stříbřených a zlacených foukaných perlích. Naproti tomu do Afriky mířily většinou mačkané či broušené perle a sekané perličky.[72] Nejen že někteří exportéři tyto vzdálené trhy osobně navštěvovali, ale na řadě z nich podnikali napřímo, bez prostředníků z evropských velkoobchodních center. Zatímco menší firmy využívaly místní obchodní partnery, ty větší zaměstnávaly vlastní agenty. Přímý prodej s sebou samozřejmě

70 Rudolf K. Lang: *Die Genossenschaft der Gürtler in Gablonz a. N.*, Gablonz a. N. 1925, s. 26–28.
71 P. Nový: *Lisované sklo a krystalerie v Jizerských horách*, s. 23.
72 U. Vierke: *Die Spur der Glasperlen*.

nesl nejen větší zisky, ale i nová rizika. Zejména přímé obchodování s Indií, které se pro jablonecké podnikatele stalo doslova zlatou žílou, mělo četná specifika, z nichž exportéry nejvíce sužovala častá nesolidnost tamních partnerů, Spočívala například v tom, že indický velkoobchodník, výhradně příslušník kasty Pársů, často v Kalkatě nebo Bombaji vlastnil též přístavní skladiště, do nějž se dovezené a dosud nezaplacené zboží z lodí složilo. Pokud se jej rozhodl ze skutečného nebo spekulativního důvodu za sjednanou cenu nepřevzít, ocitl se exportér v pasti. Vyřešení sporu se mohlo táhnout týdny, navíc s nejistým výsledkem, Párs navíc začal dodavateli účtovat poplatek za zboží deponované v jeho skladu. Pokud tedy exportér nechtěl prodělat vše, musel přistoupit na nižší prodejní cenu. Jeden větší nepodařený obchod mohl menší firmu zcela zlikvidovat.[73]

Přesný počet lidí v Jizerských horách, jimž dával již na konci 19. století jablonecký obchod s exotickými zeměmi každodenní obživu, lze pouze odhadnout. Pohyboval se patrně mezi 3 až 4 tisíci lidí, tedy nezanedbatelných 10 až 13 % ze všech interesentů v jabloneckém průmyslu. Jen ve foukaných perlích a banglích, jež na nich byly v podstatě závislé, se činilo kolem 2400 brusičů a foukačů. K tomu je nutno připočíst ještě dělníky ze sklářských provozů, zaměstnance exportních domů a výrobce dalších typů zboží.[74]

Zavádění inovací do výrobní praxe

Všechny výše zmíněné strukturální změny vedly k tomu, že měl celkový objem výroby jabloneckého zboží v poslední třetině 19. století stoupající tendenci. Pokud se jednomu z oborů nedařilo, vyvážil propad zakázek hlad po jiném sortimentu. To by teoreticky mělo dlouhodobě zajišťovat i dobrou zaměstnanost, protože dělníci, tovární i domáčtí, mohli dle potřeby přecházet od jednoho typu sortimentu ke druhému. Navíc o dělníky museli výrobci skla a bižuterie soupeřit s rozvinutým textilnictvím, protože Jablonecko a sousední Liberecko tvořily jedno z center tohoto typu průmyslu v habsburském císařství, což vytvářelo tlak na růst mezd a obecně zlepšování pracovních podmínek.

73 Antonín Korál: Obchodní činitelé v československém sklářství. Parsové, *Sklářské rozhledy* 10, č. 6 (1933), s. 81–85; AMSB Jablonec nad Nisou, fond Archivní knihovna organizace JABLONEX, J. Kubálek: *Ekonomické problémy I (do roku 1914)*, s. 191–192.

74 Ibid., s. 191–192.

Ruku v ruce s exportními úspěchy jabloneckého zboží na světových trzích proto logicky rostl tlak všech podnikatelů na racionalizaci výrobních postupů tak, aby prodej jabloneckého zboží dlouhodobě přinášel uspokojivou míru zisku. S tím, jak jablonecký export rozpínal křídla, byl také samozřejmě citelnější a ostřejší tlak zahraniční konkurence. Proto bylo potřeba výrobu v Jizerských horách zrychlit a zároveň zlevnit, avšak při uchování požadované kvality. Jinými slovy zavést do praxe nové technologie, zvýšit podíl strojní výroby na úkor manuální práce, případně najít jiné oblasti s levnější pracovní silou. Podnikatelé v jabloneckém průmyslu se vydali oběma cestami.

Významným zprostředkovatelem inovací bylo odborné školství, což si uvědomovali jablonečtí podnikatelé i místní správa. Iniciativou zdola a s následnou podporou státu proto ve městě postupně vznikla jak odborná bižuterní škola pro řemeslné vzdělávání a výtvarnou kultivaci řemeslníků a vzorkařů (1880), tak obchodní akademie (1891/1901) a reálné gymnázium (1898).[75]

Pozici dominantního producenta všech typů skleněných polotovarů pro výrobu jabloneckého zboží zastávala v poslední třetině 19. století jednoznačně firma Jos. Riedel z Polubného, podnikající vedle všestranné sklářské prvovýroby též v textilním průmyslu a těžbě hnědého uhlí. Zatímco v případě skleněné bižuterie a krystalerie se orientovala na polotovary, které dodávala především regionálním odběratelům, bangle, svítidla, užitkové a technické sklo ve velkém i samostatně prodávala a exportovala.

V polovině devadesátých let 19. století firma zaměstnávala kolem 1250 lidí a v osmi sklárnách ročně zhotovila na 6000 tun skla.[76] Jednalo se o společnost dlouhodobě považující investice do vývoje a inovací za zásadní podmínku dlouhodobého úspěchu. Již roku 1876 začala mezi prvními v Čechách využívat nepřímý otop sklářských pecí uhlím. V osmdesátých letech pak postavila továrnu na zboží z bronzu, včetně sklářských forem a strojů, v Příchovicích (1883), propojila jednotlivé tovární provozy v regionu privátní telefonní linkou (1883) a zřídila továrnu na strojní sekání perliček (1887). Firma pravidelně přicházela s vlastními patenty, například v roce 1891 s postupem na zatavování elektricky vodivých kovodílů do skla a tři léta poté na výrobu vodotěsných skleněných krytů veřejného osvětlení. Dokladem podnikatelského rozhledu jejích

75 R. Lodgmann – E. Stein (ed.): *Die Sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 111–130, 295–296, 300–305.

76 Jos. Riedel, Polaun, in Kol.: *Die Grossindustrie Oesterreichs*, Wien 1898, s. 185–191.

majitelů a technologické vyspělosti je i zavedení výroby skleněných žárovkových baněk roku 1892, dosud v Evropě zhotovovaných pouze ve Francii.[77]

V případě druhovýroby skleněného zboží se prosazovala koncentrace výrobních operací pod jednu střechu. To v případě jabloneckého průmyslu postihlo nejdříve skleněné knoflíky, symbol konjunktury šedesátých let 19. století. Důsledkem dalšího období hojnosti od konce sedmdesátých let byla snaha o zvýšení objemu jejich výroby stavbou továren, často vícepatrových budov až se stovkami zaměstnanců. Ty největší patřily jabloneckým exportním firmám Gebrüder Mahla a Jacob H. Jeiteles Sohn. Typologicky se jednalo spíše o koncentrované manufaktury, protože většina dílenských postupů probíhala ručně jen s pomocí jednoduché mechanizace. Výsledkem byla i tak brzy nadprodukce a z ní vyplývající tendence ke snižování prodejních cen i kvality zboží. Naštěstí poptávka zůstávala stabilní a dostatečně diverzifikovaná tak, aby se na trhu dokázaly uplatnit i kvalitní produkty.[78]

Ke slovu se během posledního dvacetiletí 19. století v jabloneckém podnikání poprvé dostaly i skutečné stroje, které ruční práci jen neulehčovaly, ale nahrazovaly. Na konci osmdesátých let 19. století zavedly firmy Jos. Riedel a Ludwig Breit strojní sekání skleněných perliček, aby mohly držet krok s konkurencí z italských Benátek, odkud též plány na sekací stroje pomocí úspěšné průmyslové špionáže získaly. Zatímco dříve perličky ručně sekalo 2000 domáckých dělníků, nově jejich práci nahradilo pouhých 25 strojů. O živobytí přišli též ti, kteří se věnovali jejich ručnímu kulacení. To vyvolalo v kraji dosud nevídanou sociální krizi, kdy se hladovějící dělníci rozhodli vzít na počátku roku 1890 spravedlnost do svých rukou a stroje zničit. Výsledkem bylo rabování, střet s policií a tři mrtví dělníci. Do dějin tato událost vešla jako Lučanská pozdvižka. Východisko z kritické situace nakonec nezaměstnaným sekáčům perlí poskytla krystalerie a nové perspektivní obory – bangle a černá jetová bižuterie.[79]

77 Petr Nový: Z historie sklářského rodu Riedelů II. – Skleněné království (1844–1894). *Sklář a keramik* 69, č. 7–8 (2019), s. 7–15. Nejnověji ke sklářskému podnikání polubenských Riedelů srov. Petr Nový – Helena Braunová: *Riedel. SKLO, TRENDY, INOVACE. Užitkové, dekorativní, luxusní a osvětlovací sklo firmy Jos. Riedel a jejích předchůdců (1752–1945) – Riedel. GLASS, TRENDS, INNOVATIONS. The Glassware, Decorative, Luxury, and Lighting Glass by Jos. Riedel Company and the Predecessors (1752–1945)*, Jablonec nad Nisou 2022.

78 L. Kybalová – P. Nový – Š. Sirůčková: *Jablonecký knoflík*, s. 35–37.

79 Petr Nový: *Soumrak perličkového kraje. Vyprávění o skleněné bižuterii, osudech sklářů, sekacích strojích a Lučanské pozdvižce z 29. ledna 1890*, Liberec 2011.